

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ՄԵԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԿԱՄ ՄԱՏՈՒՌԸ, 614-1009

Բ.

Ս. Գերեզմանի շէնքերուն բուն կոստանդինեան շրջանը կը փակուի 4 Մայիս 614 ին, այն օրը երբ Պարսիկները Ս. Փաշաղաքը արշաւեցին, սրբավայրերը հրդեհեցին և սրէ անյուշին այն անձերը որոնք հոն ապաստանած էին: Երբ Պարսիկ բանակին զօրապետը հրամայեց կոտորածը և հրդեհը գաղթեցնել, Ս. Յարութեան եկեղեցիին մէջ գտնուեցան 212 դիակներ. 83 Բողոքաւէնի կանանց կողմը, 80 Գողգոթայի անգաստակին մէջ: Տարուեցան շատ գերբներ, որոնց գլուխը կը գտնուէր Զաքարիա պատրիարքը: Միւսնոյն ժամանակ արշաւողները իրր յաղթանշան հետերին տաքին աւանդոտան մէջ պահուած ինչը և եկեղեցիներու հարուստ կարասիները: Այս բոլորը կատարուեցան քանի մը օրուան մէջ: Պարսկական այս ահուկի քանդումները եւ աւերածները երեւակայել կուտան թէ Ս. Յարութեան տաճարը, Գողգոթան և Մատուռը որչափ խղճալի վիճակ մը կը ներկայացնէին կիրի վերածուած իրենց պատերով, փլիւլած տանիքներով և քանդուած զաղարանքներով: Ո՞վ պիտի տար այս աւերակոյտին իր երբեմնի պայծառութիւնը: Այլ եւս հեռի էր կոստանդիանոսի ճոխութեան թուականը: Կայսերական դանձը հազիւ կը բաւէր հողային պաշտպանութեան անհրաժեշտութիւններուն: Բայց չէին կրնար արդեօք փորձ մը ընել՝ վերականգնելու համար քրիստոնէութեան այս ամենապատուական սրբավայրերը: Առանց յաւակնութիւն ունենալու նախկին շինուածքին մեծփայլաւթեան, կրնային ընդ փոյթ յարգարել կամ կանոնաւորել զանոնք: Շէնքերուն մեծագոյն մասերը, այսինքն պատերը, սրահաշարքը, զրանց բարաւորները և փեղկերը, առանց խօսելու ժայռու մասերուն վրայ, ինչպէս Քրիստոսի Գերեզմանը և Գողգոթան, հրդեհէն վերջը կը պահէին իրենց գոյու-

թիւնը, անգամ մը փլածներուն աւերակոյտը մաքրելէ յետոյ, կը մնար շատ տեղեր վերանորոգել ինչպէս պատերուն շիրիշակը (revêtement), մնաստեած սաւայատակները, վերաշինել տանիքները եւ բոցերէն լափուած շէնքերը: Ս. Թէոդոսի վանքի մեծաւոր Մոսեսատոսը ձեռք զարկաւ այս գործին: Նոր Զարաբաքելը նոր սրբավայրը այն կերպով մը սկսաւ վերաշինել որ կարելի եղաւ պահել կոստանդինեան շինուածքին հակառակ մեծ գիծերը:

Մոսեսատոսի վերանորոգած սրբավայրերուն մէջ կը գտնուէր նաեւ կոստանդինեան մեծ եկեղեցին կամ մասուրը: Մատուռ անունը վերանորոգութենէն վերջ ընդ փոյթ անհետացաւ. բայց է. դարու ուխտաւորները կը յիշեն նոյն անունը: Այնպիսի համոզում մը կար թէ բոլոր այս յիշատակարանները կը պահէին իրենց նախնական յատակադիւր և իրենց նախնի ժամանակներուն վիճակը, թէ անոնք կը պահէին ոչ միայն իրենց անունը և այլ նաեւ վերանորոգչին գործը բոլորովին մնացած է լուծութեան մէջ: Մինչ Արդուէֆ եպս. կը յիշէ Մատուռը իրր կոստանդիանոսի մէկ աշխատութիւնը. Փոտրոս մը Գերեզմանի իր նկարագրութեան մէջ միտքը սեւեռած է միայն Ս. Հեղինէի: Արդէն յիշեցինք թէ Գողգոթայի մեծ եկեղեցիին նշանակութեան մասին Զ. դարէն մրցում մը կար կոստանդիանոսի անուան և Մատուռ յորջորջումին մէջ: Թ. դարէն սկսեալ հիմնադիրին անուանակոչութիւնը կը զօրանայ: Երբ կը կարդացուի Ս. Կոստանդիանոս, պէտք է հասկնալ Մասուրը: Երկու տաղանդներն ալ որ անցելոյն կը նկատուին իրր միութեան գիծ մը, կը նշանակեն կարողիկե, որ համագոր է էթէրիայի մեծ եկեղեցիին, և կը յիշեցնէ կոստանդիանոսէ առ Մակար գրուած նամակին բառագիրտութիւնը: Ինչ անունով ալ մկրտենք, Մատուռը ամէնուն համար Դիւտ ինչի սրբավայրն է: Գեղեցիկ սանդուղէ մը կ'իջնէր Սոփրոնիոս պատրիարք այն տեղը զոր պատկառելի Հեղինէ թագուհին գտաւ կնկաց յիշար», ինչպէս կը գրէր ան իր իր Անակրէոնեան տաղերուն մէջ: Եպիփան վանականը Յովսէփ Արմաթացիի տակ տեղւոյն տակը ցոյց կուտայ քառասուն յիշատակարան մը, ուր Թագուհին աղջկան մը վրայ կատարեց երեք խաչերուն

փորձը: Նոյն Վանականին այս հատուածը պէտք է նկատել Ս. Հեղինէի տառերի բնայ մատրան (crypte) ճարտարագիտական ձևէին հնագոյն յիշատակութիւնը: ձևէ մը որ հետագայ վերանորոգութիւններու ժամանակ խղճմտօրէն յարգուած է: Մեծ եկեղեցիին կամ Մատրան մէկ գետնափոր տեղւոյն մէջ է որ կը թաղուէին երուսաղէմի Պատրիարքները: Խաչի գիւտին ժողովրդային պատմութիւնները Գողգոթայի տեղւոյն նախնական իմաստը ընդարձակած՝ այս սնունը կուտային նաև Գիւտի տեղւոյն համար: Այս պատճառաւ է որ երբեմն Մատուռը տեղականացած է Գողգոթայի մէջ, ինչպէս Գ. դարուն:

Ս. Կոստանդիանոսի եկեղեցին միշտ ա՛յն ընդարձակ պալիւքքան է որուն մեծափայլութիւնը նախնի հեղինակները կը փառարանէին 614էն առաջ: Մոտենտոսի աշխատութիւններուն աւարտումէն քիչ յետոյ, 630 ին, Սոփրոնիոս զոր յիշեցինք վերև, շատ կը հիանայ անոր լո՛ւր պայծառութեանը համար: Ան ունէր 65 կամ 75 սիւներ՝ վարի և վերի շորքերուն բաժնուած: Բնակելի սենեակները կը բացուէին վերի սրահներու վրայ, որ Մոտենտոսի ժամանակ կը կոչուէին վերի դարասենեակներ: Շէնքին բաժանումը կատարուած էր տեղական ծէսերու համաձայն, ինչպէս նոյն ժամանակի միւս եկեղեցիները: Կողակը կը պարունակէր եպիսկոպոսին աթոռը և քահանայից նստարանը, կիսաշրջանակային պատին դէմ յարմարցուած: սեղանը յարգարուած էր այն մեծ կամարին տակ որ կը բանար կողակի կոնքը (conque), արեւիկան կողմը բարձր շինուած էր ամպիոնը, դասին մէջ կային երգեցիկներու նստարանները, վերջապէս ատանը (naos) ուր կը հաւաքուէին պարզ հաւատացեալները: Ինչպէս ամէն տեղ, հոս ալ գլխաւոր դուռը կը կոչուէր Թագաւորական դուռն. այս դրան երկու կողմը, զահլիճին մէջ կը պահուէին մասունքները: Հարաւային տաղաւարը, ինչպէս նախընթաց շրջանին, յաւակցուած էր Փրկչին յիշատակներուն եւ հիւսիսայինը՝ Ս. Կուսին:

21 Մարտ 628 ին Հերակլ յաղթականօրէն երուսաղէմ կը բերէր Խաչին նշանաւոր մասունքը զոր Պարսիկները 614 ին յափշտակած էին: Փղշտացեաց մօտ պաշտ-

պանուած տապանակին նման մասունքը կը վերադարձնէն տակաւին կնքուած մը նացած սնտուկով. և բանաստեղծն Սոփրոնիոս որ իր քերթուածներուն մէջ անոր փառաշուք վերադարձը ներբողած էր, խաչ-դավառութեամբ կը փութայ երթալու Մատուռը, մեծարկու համար զայն: Ս. Գաղաքը իսկոյն կը զրկուի այս գոնձէն, եթէ պէտք է հաւատալ ժամանակագիր Թէոփանէսի, 633 ին, կը դրէ ան. Հերակլ արարական արշաւանքներու ենթարկուելով՝ կենաց փայլը Պոլիս փոխադրեց, վերջնականապէս լքելով Սիւրիան: Այս տեղեկութիւնը կը թուի հաստատել երուսաղէմի մէջ Խաչին ներկայութեան վրայ Արդուէթ եպս. ին լուծութիւնը և Բիւզանդիոնի մէջ ճշմարիտ Խաչին երեք մասունքներուն յիշատակութիւնը: Մին հոն կը գտնուէր Կոստանդիանոսի օրերէն, երկրորդը 374 ին Աբամիայէն ստացուած, երրորդն էր երուսաղէմիւնը: Այս թուականէն յետոյ, Ս. Գաղաքը կ'օժտուի դարձեալ նշանաւոր մասունքով մը. և այս ըստ բաւականի կ'ապացուցուի Վերացման խաչին արարողութեամբ, իններորդ դարուն Խաչի պահպանին մը գոյութեամբ, Աւագ Ուրբաթ օրը, թոնկալին Խաչին պաշտամունքովը: Հերակլի մեկնումէն յետոյ, կը թուի թէ Խաչին մասունքը չէր ցուցադրուէր հաւատացելոց մասնաւոր երկրպագութեան: Մատուռին վերի յարկին մէջ կը պահուէին եղեգը, Ս. Գեղարզը, յետոյ աւելի ուշ, քացալին և լեզւոյն բաժակը, ոսնլուայի կոնքը, սպունգը, փշիայ պսակը և վարչամակը որ ցոյց կը տրուէին ուխտաւորներուն: Ս. Հեղինէին գիւտը յաւերժացնելու համար երեք խաչեր հաստատուած էին Մատուռին ճակատին զիմաց, անդաստակին գոնաքիւլին (auvent) տակ, է. դարուն այս խաչերէն միոյն վրայ հաստատուեցաւ Ս. Գեղարզը:

Ժ. դարուն, արարական յաճախակի արշաւանքներուն հետեանքով Մատուռին արեւելեան անդամտակը ծանր փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ: 935 ին կոստանդինեան պալիւքքայի զահլիճին կէսը մզկիթի փոխարկուած էր, այն պատրուակով որ 638 ին երուսաղէմը գրաւուած ժամանակ, Օմար խալիֆան սղօթած էր «այն սանդուղին վրայ որ կը գտնուէր Ս. Կոստանդիանոսի եկեղեցիին դրան մօտ, ա-

րեւելեան կողմէն: Անդաստակին մնացեալ կէտը որ խալմաներէն ազատ ձգուած էր, 966 ին հզաւ տխուր և անարեկիչ տեսարանի մը թատրոն՝ որ գուշակել կուտար 1009 ին պատահելիք մեծ օղէաքը: Եկեղեցիին թշնամիները հաւաքուեցան Ս. Կոստանդիանոսի դռներուն առջև և հրդեհեցին զանոնք: Պաղիլիքայի տանիքը և Բուրաշէնի զմբիթը այրեցան: Յովհաննէս պատրիարքը որ Ս. Յարութեան տաճարին իւզի նկուղին մէջ ապաստանած էր, բրոնցիին և այրեցին Ս. Կոստանդիանոսի զատիթին մէջ: Այս յարադէպերը Մատուռի չէնքի մասին ա՛յնքան շահագրգռութիւն կ'ընծայեն որքան պատմական տեղեկութիւնները: Անոնք թոյլ կուտան մեզ հաստատել թէ Մեծ Եկեղեցիին մէջ ոչինչ փոխուած է. ինչպէս Մատուռին անդաստակը, արեւելեան մեծ դռները, փողոցը առաջնորդող սանդուղները, և առաջին շինութեան բոլոր տարրերը վերստին կ'երեւին հոն:

Թ. դարու երկրաշարժը, Ժ. դարու հրդեհները և աւարառութիւնները Մոտեստոսի կողմէն վերանորոգուած կոստանդինեան հնազոյն վերաշինութեանց ունէ դժբախտութիւն մը չէին խնայած: Յաւալին ան էր որ դարուն տիրող հալածանքներուն պատճառով փնասուած չէնքերուն կատարեալ նորոգութեան համար զբամ կը պակսէր: 966 ին յարձակումներուն ընթացքին քանդուած տեղերու վերաշինութեանը համար Երուսաղէմի եկեղեցին երկար սպասեց: Ս. Յարութեան տաճարը եթէ տասը տարի վերջը կարողացաւ իր նոր զմբէթը կառուցանել, Մատուռին կամ Ս. Կոստանդիանոսի եկեղեցին քսան տարիէն աւելի սպասեց նոր տանիք մը ունենալու համար «վասն զի, կ'ըսէր Եհաննաս ժամանակողիւրը, շատ ընդարձակ էր»: Բայց և այնպէս, այս դժուարին կացութիւնը ո՛րեք խոչընդոտ մը չբերաւ ա՛յն ուխտաւորութիւններուն որ ընդհակառակը շատցած էին այն հուրի և սուրի դարուն մէջ: Քրիստոնէութեան թշնամիները պատմիչներուն ըսածին նայելով՝ շահագործեցին ուխտաւորական այս յարժումները և զրգոնցին Հաքէմ Գալիֆային երեսկայական կառկածութիւնը. և Սուլթանին միտքը նախապաշարեցին ըսելով թէ «եթէ ինքը

չփութար կործանելու քրիստոնէից վհահագոյն տաճարը, անոնք չպիտի յապաղէին յարձակելու իր իշխանութեան վրայ և կապտելու զայն իր բոլոր պատիւներէն»: Կետրենոս աւելի ճշմարտամասն է անտի պատճառներու վերագրելով՝ քրիստոնէից գէմ ուղղուած հալածանքը իշխանի մը՝ որուն անգութ արարքները առասպելի ձեւ ստացած են արար հեղինակներուն մօտ: Հաքէմ սկսաւ իր հալածանքներու շարքը 1008 ին հրատարակած ա՛յն հրամանովը որ կ'արդիւնէր Մարկազարդի թափօրը Երուսաղէմի և իր բոլոր խալիֆայութեան մէջ: Անոր բռնապետական գործերուն լրումը կզաւ երբ հրամայեց քանդել Ս. Գերեզմանը: Այս յոնդիւնութեան պատրուակը կզաւ, ըստ իսլամ Մուճրիէդ-Տիւնի որ կը ջանայ արդարացնել. «Սուլթանին արուած տեղեկադիր մը ի մասին այն սովորութեան զոր ունէին քրիստոնեայք Զատիկի օրը խաբէութեամբ լոյս հանելով, այնպէս որ պարզամիտները կ'երեւակայեն թէ երկինքէն լոյս կ'իջնէր», բայց գալիֆան այնքան նախանձաւոր մէկը չէր որ վիրաւորուէր այդպիսի արարողութենէ մը: Ուստի այս վերջին տեղեկութիւնը վստահելի չէր կրնար ըլլալ: Ինչ որ ալ ըլլայ, Հաքէմը՝ եզրպատոսի Յաթիմեան երրորդ գալիֆան՝ Փրիչին Գերեզմանը քանդելու խորհուրդը յղացաւ, զրեց իր փոխանորդին Պարուքի որ Ռեմէ կը գտնուէր նոյն օրերը, քանդել Ս. Յարութեան տաճարը, մինչև անգամ անհետացնել հեաքերը, հիմնադատակ կործանելով զայն: Պարուք զրկեց իր մարդերը որ եկան յարձակեցան եկեղեցիին և յարակից չէնքերուն վրայ և ամբողջութեամբ կործանեցին, բայց անոնցմէ որոնց քանդումը դժուար էր, կործանեցին Գողգոթան և Ս. Կոստանդիանոսը իրենց բովանդակութիւններով և նոյնիսկ նուիրական հիմքը անհետացուցին: Իպն Ապի Տահէրը՝ յարձակողներէն մին կործանեց Ս. Գերեզմանը (Մազպիհէ կը-Մազասսասան) և ջնջեց հեաքը: Քանդումը սկսաւ երեքշաբթի, 400 ին Սէֆէր ամսուն վախճանէն հինգ օր առաջ. զրաւեցին բոլոր միւլիերը և վազֆները, վերցուցին տարին կարասիները ոսկեղէն և արծաթեղէն անօթնեւրով:

Այս քանի մը տողերով է որ Եհաննաս

Իսկն Սայլա կը պատմէ անհետացումը Դոստանդինեան կառուցուածքներուն՝ որ հա-կառակ բազմաթիւ փոփոխութիւններուն, տակաւին հպարտօրէն կանգուն կը մնային ժ.Ա. դարու արշալոյսին: Պատմիչին այս կարեւոր հատուածին տարերքը արժանի է որ մի առ մի կը շարունակուին: Եթէ այս վան-տալական արարքը համեմատութեան դը-նենք 614ին Պարսից կողմէն ի դորձ դըր-ուած հրդեհումին, պէտք է՝ ըլլայ խառո-վանիլ թէ վերջին քանդումը աւելի ար-մատական էր: Այս վերջինը չէր նմաներ կրակի մը՝ որ այրեց ինչ որ փայտ էր եւ կերպաս, առանց խորտակելու շինուած-ները, այլ քանդումի ձեռնարկ մըն էր ան պազարկեցութեամբ հաշուուած եւ կանո-նաւորութեամբ գործադրուած: Սակայն պէտք է մտածել թէ քանդիչներուն դոր-ծը զիւրառիկ բերդի մը հետ չէր, այլ հը-ռովմական հօր շինուածքի մը՝ որ ըն-ծայեց զիմադրութիւն մը, որու մասին գու-ցէ չէին անդրադարձած: Տանիքները վը-ցուցին, պատերը թաղատեցին իրենց վե-րի վիմաշարքերէն: Բայց երբ պատերուն աւելի վարը իջան, դորձ այնքան դժուա-րացաւ, որ լքեցին դայն, չրաժարեցան քակել Բոլորաշինի ժայռին յեցած խոշոր քարերը, ինչպէս նաեւ ուրիշ շէնքերու վա-րի մասերը: Ժամանակագիրին ըսածին նա-յելով ամէն ինչ քանդեցին մինչեւ հիմերը, բացի այն մասէն՝ որուն քանդումը դժուարիւ կը: Մուճիր էդ-տինը յետոյ միւսնոյնը պի-տի ըսէ սրբավայրին հետագայ վերաշինու-թեան առթիւ: «Կ'երեւի թէ, կ'եղբակա-ցնէ, քանդումը ամբողջական չէր, սակայն մեծագոյն մասը կործանուած էր, Աստուած գիտէ ճշմարտութիւնը»:

Գիտնալով որ Քրիստոսի Գերեզմանն էր որ պատճառ կ'ըլլար այս զեղեցիկ շէն-քերուն կառուցման եւ թէ քրիստոնէից բա-րեպաշտութիւնը արուեստին բոլոր զեղեց-կութիւններէն վեր կը դասէր դայն. քան-դողները մասնաւոր սաստկութեամբ յար-ձակեցան: Անոնք երկաթի գործիքներով խորտակեցին անոր ժայռուտ պատերը: Արար ժամանակագիրը այս գործողութիւ-նը կը բացատրէ նախոր բայով, որ կը համա-պատասխանէ քարահատի աշխատանքին: Իսկ ետեւ պատմագիրը ապահովաբար աւելի ճշմարիտ կ'երեւնայ երբ կ'ըսէ թէ

Գերեզմանին քարերուն մեծագոյն մասը խորտակեցին եւ կտորներն ալ վերցուցին: Այս խօսքը կը նշանակէ թէ Գերեզմանէն ուրիշ բան չմնաց, բայց միայն անոր պա-տերուն ստորին մասը եւ Գերեզմանին տե-ղը: Ինչպէս կը տեղեկացուի յետոց վկա-յութիւններէն:

Հաջէմի այս ընդհանուր քանդումնե-րուն մէջ կործանեցան Ս. Յարութեան տա-ճարը, Գողգոթան եւ Մատուռը. վերջինը այլեւս չվերաշինուեցաւ, եւ բոլոր ուղե-զիւրները կը հաստատեն այս պարագան. Ս. Յարութեան վերանորոգութիւնէն վերջ երուադէմի ժողովրդապետական եկեղե-ցին նկատուեցաւ ան. արար իշխանու-թեան օրով երուադէմի մէջ նուազած էր քրիստոնէից թիւը եւ պէտք ալ չէր մնար կառուցանելու նոյն ժողովրդապետական եկեղեցին որ հաղիւ կը բաւէր բիւզանդա-կան դարերու հաւատացեալներու բազմու-թեան, եւ ի՞նչ կառուցանելու ալ պէտք զգացուէր, դարձեալ կարելի չէր, քանի որ Ս. Կոստանդինոսի անդամատակին մէջ Ժ. դարուն կառուցուած էր մղկիթ մը, որուն ճակատին վրայ քանդակուած էր նշանա-կալից ազդարարութիւն մը:

(Տե՛ս աղբիւրները, Սիւն, 1929 էջ 113):

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱԶԱԻՆՈՒՆԻ

Ի Ա Չ Ը

✱

Նայեցայ խաչիդ աշխարհ մըսիս...
Եւ դուն, ո՞վ Փրկիչ, շատ հանդարտ եւ լու-
նիւր մեզ մանուսն արհաւիրեցուն...:
— Շանք մ'անցաւ զանկես, ուժգին սարսեց զիս:

✱

Մայր վարսում եր Աղաթի զանկին,
Եւ Մեղիք ձգումս՝ ոսկերչի ճակ սուրբ:
Կը դողար Մանր ծայնիկ կենսալիք,
Որ Աւազակին հորդեց լոյս ուղիւ:

✱

Կայրակ մը ծորին կողիդ ճիւղախոյ
Թող ցօղի հոգոյս, Մեղին վերաւոր,
Եւ շիր մը ջուրէն աղբիւրիկ Սիրոյ
Թող կարի ներսըս, մահ Մեղին բոց:

***